

Tudattalan, test és tér

Gilles Deleuze, Thomas Fuchs és *Az eltűnt idő
nyomában*¹

¹ Proust, Marcel, *Az eltűnt idő nyomában*, (Budapest: Európa, 1983, ford. Gyergyai Albert)

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
Történeti áttekintés	3
Tárgy és módszer.....	6
Emlékezet és test	9
Test és tudattalan	14
Tudattalan és tér	16
Rizóma és trauma	19
Tanulás és szerelem.....	21
Tükör és mozgástér	22
Bibliográfia.....	27

Bevezetés

Történeti áttekintés

A filozófia és a pszichológia hagyományaira több olyan elmélet nehezedik rá, melyek oppozíciókat állítanak fel a *világ* és / vagy az *én* elképzelésében. Amikor a *világ* vagy az *én* megértésébe bocsátkozunk, természetes első lépés a részekre bontás, a gondolkodás tárgyának felosztása. Ekképp születtek azok a klasszikus dualisztikus elképzelések, melyek mélyen beágyazódtak a filozófia, a pszichológia vagy épp a művészetek elméleteibe, sőt a közgondolkodásba is.

Ezek közül egyértelműen az egyik legfontosabb a karteziánus dualizmus, amely elválasztja a *tudatot* a fizikai világtól². A tudat a gondolkodó létezők kategóriájába esik, míg minden más a kiterjedt létezők kategóriájába. Ez a két szubsztancia gyökeresen különböző, nincs hasonlóság a kettő között. Descartes filozófiájának ez az egyik kritikus pontja, hiszen a kettő össze nem egyeztethetősége nehéz kérdéseket vet fel. Descartes hatása mindazonáltal tagadhatatlan. Nemkülönben a keresztény gondolkodásé, amely szintén szétválasztja test és tudat (lélek) fogalmát, és bár a keresztény felekezetek java része hisz a test és a lélek feltámadásában is, mégis egészen különböző szubsztanciának tartja őket. A test általában a bűn okozója, hordozója és véghez vivője, amit mértékletességgel, néhol aszketizmussal kordában kell tartani, míg a lélek az Istennel való kommunikáció eszköze, a Szentlélek lényével együtt pedig akár egy kollektivitást, Istennel való spirituális összeköttetést jelenthet. Természetesen sok keresztény mű, illetve egy-két történet, dogma vagy imaszöveg is utalhat ennek ellenkezőjére, egy kevésbé szétválasztott test-lélek elképzelésre. Ilyen például Krisztus kiemelt szerepbe helyezett teste és vére, a korábban említett test föltámadása, vagy a lélek szegénysége.³ Azonban keresztény teológia több szálon is visszavezethető Platón dualizmusára, ahol az anyag és szellem szétválasztása már fontos és egyértelmű⁴.

Vannak viszont kevésbé elkötelezett filozófusok is, olyanok, akik nem oszthatóak ilyen könnyen dualistaként, illetve olyanok, akiket inkább monistaként lehetne csoportosítani. Vehetjük Spinozát, Leibnizet vagy akár Hume-ot, mind olyan szerzők, akiket kutatásom egyik alapköve, Deleuze filozófiája sokat emleget, és akiknek sokat is köszönhet. Lehet ontológiai, metafizikai, antropológiai és teológiai monizmust is találni, mégis kevesebb hatással voltak

² René Descartes, *Elmélkedések az első filozófiáról*, (Budapest: Atlantisz, 1994, ford. Boros Gábor)

³ Máté 5:3-12. Sokszor talán figyelmen kívül hagyott részlet, amely arra utal, hogy nem csak a test, de a lélek is visszafogottsággal, szerénységgel kezelendő, tehát mégsem alkot hierarchiát a kettő között.

⁴ Platón, *Phaidón*, (Budapest: Atlantisz, 2020, ford. Bárány István)

ezek mind a közgondolkodásra, mind a különböző elméletekre. Kérdés maradt tehát máig a test-elme vagy test-lélek probléma. Ma az elmefilozófia egyik, hanem a legfőbb témája megalapozni a test és az elme fogalmát, a fizikai és a mentális világ jelentését.⁵ Elterjedt nézetek a fizikalista, materialista gondolkodások, melyekben az elme levezethető a testben található anyagi elemekre, vagy az emergentisták, melyek ugyan anyagi elemekből alakuló, mégis máshogy jellemezhető létezőnek tartják az elmét.⁶ Létezik, és talán egyre jobban utat tör a megtestesült elme elképzelése, melynek fontos szerzői közé tartozik az általam elemzett Thomas Fuchs, de ahogy Ullmann Tamás írja, ezek legtöbbször még mindig az elme felől indulnak el, azt egészítik ki a testi működéssel, tehát valójában nem számolják fel ezt a hierarchiát.⁷ Merleau-Ponty saját korai műveit is elvetendőnek találta, mivel belátta, hogy azok is beleestek a test-elme dualizmusának a csapdájába. Még a fenomenológiai, kifejezetten a test fenomenológiáját megteremtő filozófiák is nehezen szabadulnak a dualizmus fogságából. Ebből a belátásból ered Merleau-Ponty számára a hús fogalma⁸, amivel végleg felszámolni kívánta a kettősséget. Dolgozatom célja tehát egy alternatív út keresése *test* és *tudat* (lélek, elme) egyként, illetve egységként való elgondolásához. De talán mégsem elég ezt a kettősséget csupán felszámolni, az igazi holisztikus, monisztikus, ezáltal véleményem szerint sokkal humánusabb gondolkodáshoz más szakadékokat is fel kell tölteni.

Így jutunk ahhoz a problémához, hogy a ma ismert pszichológia nagy része is egy dualisztikus elképzelésre támaszkodik. Ugyan a psziché működése kapcsolatban áll a testtel, hiszen sokszor a testi állapotokat a psziché magyarázza, a traumák lehetnek testi eredetűek és a freudi hagyományban a szexualitás meghatározó szerepe is egyértelműen a test fontosságának példája; mégis van egy tisztán látható különbség. A psziché érdemes a vizsgálatra, abban keresik a választ. Ám emellett egy újabb dualizmust is teremt: a tudat és a tudattalan kettősségét. A tudattalan fogalmának van egy hosszabb-rövidebb útja Freud munkássága előtt, mégis ő az, aki a fogalmat a ma ismert értelmében megalkotja. Freud viszont felfedezi azt a paradoxont, hogy a tudattalan jelenlétének eredményeképpen az ember tud valamit, és mégsem, hat rá valami, ami önmaga, mégis ismeretlen számára. Ezt a problémát radikális

⁵ Mind-body problem néven emlegetett kérdéskör, lásd: Thomas Nagel, *The psychophysical nexus*, (New York: Oxford University Press, 2002)

⁶ Jaegwon Kim, *Mind in a Physical World*. (Cambridge: MIT Press, 1998)

⁷ Ullmann Tamás, „A testfenomenológia három aspektusa” in *A megtestesült elme a filozófia történetében*, szerk. Laki János, (Budapest: Akadémia, 2021)

⁸ Maurice Merleau-Ponty, „Az egymásba fonódás – a kiazmus” in: *A látható és a láthatatlan*, (Budapest: L'Harmattan, 2007, ford.: Farkas Henrik és Szabó Zsigmond)

„Hiszen hogyan jelölhetnénk ki a határt a test és a világ között, amikor a világ maga is hús? [...] A látható világ tehát végső soron nem a testemben van, mint ahogy a testem sincs a világban, egymáshoz illeszkedő húsként egyik sem zárja körül teljesen a másikat. (156)

kettéválasztással oldja meg, a tudattalant egy *belső idegen területnek* nevezi. Látjuk, hogy ez nem egy „kompromisszumos” megoldás, hanem a saját elképzelésnek még radikálisabb változata, amivel leszögezi, hogy nem elgondolhatatlan ez a belső másság.

Thomas Fuchs bemutatja, hogyan igyekeztek különböző gondolkodók és irányzatok áthidalni a tudattalannak ezt a nehézségét, Husserl, Sartre és Merleau-Ponty filozófiáján keresztül. A kérdés az maradt, hogy hogyan lehet megtartani a tudattalan jelentős szerepét, valódi jelentését – amiből következik egy erős különbség a tudathoz képest – úgy, hogy ne teremtsünk valami szinte elérhetetlent, illetve egy szakadékot a kettő között. Erre tesz ő próbát, és ezt tervezem én is továbbgondolni, alátámasztani.

A harmadik szétválasztás, amit egyesíteni szeretnék, a tér fogalmához kapcsolódik. A tér és az individuum, a tér és az én ugyan dualizmusnak kevésbé nevezhető, mégis egy egymással szembe-helyezettségről beszélhetünk. A közgondolkodásban mindenképp más értelemmel bírnak: az ember térben mozog, így a tér lehet üres, a tér valami absztrakt fizikai dimenzió, illetve a világ tere, mint egyfajta játéktábla terül el előttünk. Némely filozófiában nincs teljesen önállóként kezelve a tér, de mindenképpen túlnyomó többségben vannak azok az elképzelések, amelyek evidenciának veszik, hogy a tér egy különálló fogalmisággal megragadható valami.

Kant már közeledik az általunk vett gondolatisághoz azzal, hogy a teret és az időt az ember sajátosságává teszi, a szemléletének egy működésmódjává, ezáltal a tapasztalatainak feltételévé. Empirikusan reális, ezért az evidens, intuitív lényegével nem megy szembe, de transzcendentálisan ideális, így a filozófiai kontextusában újraértelmezi.⁹ A Kant ihletésű elméletekben – ami az őt követő filozófiatörténetnek gyakorlatilag egésze – a tér már ritkán van alapvetésként elfogadva. Természetesen a materialista gondolkodóknak nem esik nehezére, hogy csupán fizikai tényként kezeljék. Úgy tűnik, hogy nincs olyan, az önmaga lábain elég erősen álló elmélet, amely nem csak a test és a tudat, de a tudat és a tudattalan kettőséget is egyszerre feloldja, ezzel mindet összekapcsolva. Érezhető, hogy a tér fogalmának nem lehet egy ilyen egyértelmű oppozíciót találni, de a későbbiekben feltehetően látható lesz, hogy az első két pár egyesítése bevonja a teret is. Fő tézisem ennél fogva az, hogy *test* és *tudattalan* mellett a *tér* fogalmát is ugyanolyan figyelemmel kell újragondolni.

⁹ Immanuel Kant, „Transzcendentális esztétika” in *A tiszta ész kritikája*, (Budapest: Atlantisz, 2018, ford. Kis János, Papp Zoltán)

Tárgy és módszer

Gilles Deleuze egy egész könyvet szánt Marcel Proust értelmezésére¹⁰, Thomas Fuchsnál említésképp jelenik meg¹¹. A kapcsolat a három szerző között néhány ponton egyértelmű, időnként kidolgozott, de szerintem rengeteg helyen kiaknázatlan. Sok lehetőség rejlik a három szerző összehasonlításában, összeolvasásában. Egyrészt egymás megértéséhez segítenek, másrészt munkáikból kibontakozik egy kép a tudattalanról, a testről, a térről, a gondolkodásról, végtére pedig az emberről. Kiolvasható egy pszichológia, egy művészetelmélet és ami számomra a legizgalmasabb cél, egy etika. Az ember működésének leírása, világgal való kapcsolatának átgondolása elvezet ahhoz, hogy hogyan kell, hogyan érdemes élni.

Kutatásom célja elsősorban annak a kimutatása, hogy a szerzők gondolatait erős szálak fűzik össze. Ha mozgalomnak, iskolának, filozófiai hagyománynak nem is nevezhetőek, képviselnek egy vonalat, amelynek ugyan teljes feltárása túl nagy feladat lenne, azonban a hármójuk közötti ívet bemutatni lehetséges és gyümölcsözőnek bizonyul. Gyümölcsöző, mert ha Deleuze módszereiből, stílusából tanulva dolgozom fel műveiket, nem kell semmi radikálisan újat és merészet állítani, elég a lendületük segítségével kiterjeszteni gondolkodásukat.

Ez a módszer, stílus Deleuze sajátja, amire más metafilozófiai perspektívák nem hasonlítanak, sőt idegenek tőle. Nehéz is más szemszögből a deleuziánus gondolkodást megérteni, értékét és jogosságát elfogadni, nehéz kategorizálni, megnevezni is. Ugyan én módszerként hivatkozom rá, ezt csupán a jobb szó hiányában teszem. Egy módszerhez minden bizonnyal szabályok kellenek, definíciók és meghatározott terminusok. Deleuze ilyenekkel nem foglalkozik, egészen másképp működő filozófiát gyakorol. Számomra azonban megnyerő és inspiratív: úgy nyúlni más gondolkodásához, hogy azt nem megmagyarázni, hanem megérteni kívánjuk, hogy nem mindent próbálunk meg kimerítő módon elemezni, részeire bontani, nem történeti perspektívába helyezzük, és nem is ragadunk le a saját fogalmi eszköztárában, kódrendszerében. Ezt teszi Deleuze, amit ő elég érzékletes példával bemutatva erkölcstelen szexuális aktusként jellemez, melyben egy szerző mögé lopakodik, és olyan utódot hoz létre, amely felismerhetően az övé, ugyanakkor szörnyű és más.¹² Magyarázható kissé absztraktabb

¹⁰ Gilles Deleuze, *Proust* (Budapest: Atlantisz kiadó, 2002, ford. John Éva)

¹¹ Thomas Fuchs, „The phenomenology of body memory” in *Body Memory, Metaphor and Movement*, (Amsterdam: John Benjamins, 2012)

¹² Gilles Deleuze, *Negotiations* (New York: Columbia University Press, 1997, ford. Martin Joughin)

módon a fogalmi személy(iség), azaz a *personnage conceptuel* kifejezéssel. Ezt Félix Guattari-val együtt, a *Mi a filozófia?* című könyvükben fejti ki, amikor azt mondja, hogy a filozófus sorsa, hogy fogalmi személlyé váljon: a fogalmi személy nem szimbolikus, nem a szócsöve a filozófusnak, de még nem is a megtestesülése.¹³ Van, aki szándékosan alkot ilyen személyeket, mint Nietzsche amikor megalkotja Zarathusztrát, vagy Platón Szókratészt. A fogalmi személyek élnek és mozognak, Deleuze-re jellemző dinamizmusuk azt eredményezi, hogy a fogalmak bonyolult interakcióba lépnek egymással, és világokat hoznak létre. Egy hallgatója úgy írta le a párizsi előadássorozatát, mint ahol tapasztalni lehetett ezt a gondolkodást. Deleuze egy filozófus fogalmainak felvázolásával kifeszítette az adott filozófiát, egy egész világot hozott létre, melybe a hallgatók vele együtt beléptek, majd egyszer csak egy fogalom megmozdításával egy olyan esemény indult be, amely otthagya azt a világot, romokban, és egy szökevény mentén hirtelen egy egészen más gondolkodó világába jutatta el a társaságot.¹⁴ Ilyen az, amikor fogalmi személyekként ismerjük meg a filozófusokat, tele van intenzitással, mozgással, és nem várt kapcsolódási pontokkal. A rizomatikus gondolkodás szerint – amit félig-meddig deleuziánus módszerem mindenképpen követ – valahol az összes adott pont között összefüggés van, amikor pedig egy térbe kerülnek, ez aktualizálódik, és lebontja a rendszert, majd felépít egy újat. A szerzők akiknek sok időt szentel – Spinoza, Nietzsche, Bergson, Platón, Hegel, Kant és sokan mások, – így jelennek meg életművében, fel-feltűnnek a színpadon, egész világokat mozgatnak, melyek megférnek egymással, s még ha időnként ellentmondás sejlik fel, az is csak egy dinamikusan lejátészódó gondolatot eredményez. Lehetne, és jó lenne egy egész könyvet szánni arra, hogy értelmezzük Deleuze módszerét, most elég lesz annyi, hogy az ő hozzáállását folytatva őt magát is szereplőként jelenítem meg a másik kettő mellett. A célom az, hogy az eredményből látszódjon, hogy honnan indult el, minden pontjából vissza lehessen érni az eredeti szerzőkhöz, mégis olyat írjak le, amit ők nem tettek. Más szóval: a teljesség igénye nélkül dolgozom, hiszen nem az a célom, hogy őket magyarázzam meg, hanem az, hogy másképp beszéljem el a filozófiájukat, hiszen Deleuze sem a szereplők pszichológiai működését kívánta analizálni mikor Kafka műveit vizsgálta¹⁵, hanem elmondta mi történt, mi ment végbe. Nem a mélységet akarta felkutatni, hiszen annak létezését ez esetben tagadja, hanem a felszínen lejátészódott eseményeket mutatta be. A dolgozatom terjedelmével, lehetőségeivel és elvárásaival tisztában vagyok, tehát nem kívánok olyan radikális ugrásokat

¹³ Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Mi a filozófia?*, (Budapest: Atlantisz, 2013, ford. Farkas Henrik)

¹⁴ Moldvay Tamás. „E mint esemény” *Tiszatáj* 70. évf. 9. sz. (2016)

¹⁵ Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Kafka - A kissebbségi irodalomért*, (Budapest: Qadmon kiadó, 2019, ford. Gyimesi Timea)

tenni mint Deleuze, sem annyira elváltozott torszülötteket teremteni. Mindössze azért szeretném Deleuze – módszernek aligha nevezhető – *hozzállását* képviselni, mert ez ad lehetőséget arra, hogy a teljes kidolgozottság szüksége és kényszere nélkül meg tudjam világítani ezt a kapcsolatot, és az új gondolatokhoz vezető utat, mely ebből kiindul.

Az eltűnt idő nyomában eredeti célom szerint, mintegy érdekességként szerepelt volna Deleuze és Fuchs összehasonlításában, azonban a munkafolyamat során kirajzolódott három egyenértékű, a saját jogán létező, egymással időnként ellentétes, de mégis erősen összefonódó gondolatiság, *immanencia sík*. Fuchs mondhatni hagyományos módon nyúl Proust regényéhez, ugyanis a leírt jeleneteket példának veszi az elmélethez.¹⁶ Így számára az önkéntelen testi emlékezés példái lesznek relevánsak a testi tudattalan kifejtéséhez. Deleuze azonban, ahogy említettem, minden (illem)szabályt felrúg abban, ahogy az író alkotását feldolgozza. A Proustról írt könyvében – amely érdekes módon magyarul csak a szerző nevét viseli, pedig az eredeti francia fordítása *Proust és a jelek* lenne – egy végérvényesen strukturalista elgondolásba helyezi el a regényben leírt francia társadalom kapcsolatait, szerelmeit, társaságait és az ebben főszerepet képviselő jeleket. A jelek személytelen struktúráját helyezi fókuszba, kevesebbet foglalkozva minden más, a regényt érdekessé, sőt népszerűvé tévő részlettel, mint például az emlékezettel. Ez nem jelenti azt, hogy ne fejtené ki, mit jelent számára a madeleine-élmény¹⁷, vagy az idő bergsoni képe. Annyiban fontos ez számomra, hogy le kell szögezni: a jeleken alapuló értelmezését a kései – Guattarival kiegészült és a strukturalizmust meghaladó – Deleuze gondolataival összeolvasom, kiegészítem. Ami a *Proust* könyvben struktúra volt, az a tanulmányomban már rizóma. Itt azért röviden érdemes megemlíteni, hogy mind Proust, mind Deleuze rengeteget változtatott említett művein, újra és újra fogalmazták, hozzáadtak, újrakidakták¹⁸. A gondolatiság bővült közben, például Deleuze újabb kiadásai más és más műveihez hasonlítanak leginkább, Proust pedig egyre több szálát szőtt a történeteibe. Ez tanúságot tesz amellet, hogy a találkozások és kapcsolatok hogyan befolyásolták a szerzők gondolkodását – egy olyan folyamat, amely a dolgot témájához nagyon talál – és amellet is, hogy nem egyszerű beazonosítani a filozófiát, sőt nem is érdemes. Jelentősen pontosabb képet kapunk a művekről, ha nem kényszeresen akarjuk megérteni az ott bemutatott gondolatokat, hanem az élő, interaktív, mozgásban lévő fogalmakkal foglalkozunk.

Ehhez a témához elengedhetetlen lenne Bergson nagyobb fokú használata, Freud és Jung, sőt az egész pszichoanalitikus hagyomány részletesebb bevonása, és a fenomenológia,

¹⁶ Thomas Fuchs, *The phenomenology of body memory*, 1.

¹⁷ Gilles Deleuze, *Proust*, 58

¹⁸ Darida Veronika, V mint vágy, *Tiszatáj* 70. évf. 9. sz. (2016)

legfőképp Merleau-Ponty alkalmazása. Feltett szándékom az, hogy hiányosságok helyett határok alakulnak ki a kutatás során, reflektált területek, amiket már nem tud érinteni a dolgozat. Ezeket igyekszem előre megszabni, mint például azt, hogy a kognitív tudományok és a pszichoterápia mai módszereit és eredményeit nem tudom egyelőre kielégítő módon összefonni a szöveggel.

Emlékezet és test

Ahhoz, hogy a kutatás megalapozott legyen, első sorban mindenképpen Proust művét kell szemügyre venni. A hét kötet sokezer lapjából nem lehet minden releváns helyet összegyűjteni, most főleg az első kötetből emelnék ki olyan jeleneteket, leírásokat, amelyek a kutatásban szerepet fognak kapni. Részleteiket, jelentőségüket később, a filozófusokkal összevetve fogom bemutatni és kifejteni.

A legszéleskörűbben ismert jelenete a műnek az a pillanat, amikor az elbeszélő a madeleine sütemény teával kevert ízében és illatában megtalálja az élete egy egész korszakának, helyszínének és szereplőinek emlékét.¹⁹ A megrendítően lírai leírás nem mellesleg nagyon pontos és részletes feljegyzése a testi emlékezetnek és a tudattalan által értelemmel és értékkel felruházott objektumok világának. „Az igazság [...] nem benne, hanem én bennem van”²⁰, mondja a narrátor, amikor próbálja megérteni saját reakcióját egy ilyen hétköznapi eseményre. Nem sokkal az élmény leírása előtt, mintegy bevezetőként mesél arról, hogy mennyire kedves számára az a hit, miszerint a halottaink lelke tárgyakban él tovább, amíg meg nem találjuk azokat, és fel nem szabadítjuk őket. Ez az animisztikus elképzelés csak egy a rengeteg hagyományos világnézetből, mely lélekkel, jelentéssel ruházza föl a tárgyakat. Ami különlegesen érdekes benne, az az, hogy a lélek felszabadításának lehetőségét is fenntartja, ez az én olvasatomban később fontos elem lesz, mint minden olyan megfogalmazás, amely ezeknek a hozzáadott értékeknek a leleplezését, kibontását, kiengedését mutatja be. Így találkozunk a sütemény ízében a múltjának megannyi lelkével. Az élményt először nem érti, de érzi, hogy boldogsággal tölti el. *Az emlékek igaz mivolta szerzi az örömet* „ám ezt a hős akkor még nem tudja”²¹. Igyekszik megérteni, újra és újra kószol és szagol, de pont ebben a sikertelen ismétlésben megmutatkozik az akaratlanság, a tudattalanság szerepe. Nem azért elevenül fel végtére a kép, az emlék nem úgy jut felszínre, hogy racionálisan megérti a benne lezajló

¹⁹ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 57

²⁰ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 55

²¹ Gilles Deleuze, *Proust*, 58

eseményeket. Az ismétlés pusztán új esélyeket ad, amíg egyszer csak – irracionálisan, nem szabályt követve – megmutatkozik a lényeg. Innentől már többé-kevésbé racionalizálható az eset, részletek kerülnek felszínre, amiket lehet értelmezni. De a kiváltó ok egy puszta hasonlóság, illetve azonosság, a sütemény az, amit gyerekkorában nagynénjénél evett. Nagyon fontos kiegészítést tesz hozzá: a sütemény látványa nem volt elég, hiszen sokszor láthatta cukrászdákban, így a látványhoz hozzáadódott az összes cukrászda-látás tapasztalata, élménye és ezzel elvesztette kitüntetett szerepét. Az íz és illat azonban szennyezetlen maradt, ezek a testi érzetek nem aktualizálódtak a gyerekkor óta.

A mű legismertebb, és minden bizonnyal legtöbbet idézett jelenete és témája az emlékezés e felsőbbrendű formájának, az akaratlan, testi emlékezetnek leírása. Szemben áll a hagyományosan elgondolt emlékezettel, amely egy eszköz, melyet az ember a kezébe vesz, és eredményt kap tőle. Az emlékezés – hagyományos értelmében – keresés az emlékeket tároló agyunkban, tudatunkban, elménkben, melynek eszköze maga az emlékezet folyamata. Deleuze számára az ilyen emlékezet csak reprezentáció lehet, és az nem elég, Proustnál pedig megmutatkozik, sokkal nagyobb hatásúként az előbbi típus. Az igazi felismerés abban rejlik, amikor az addig eltűnt idő, az eltűnt múlt újra megjelenik, és így az ember még előbb, még igazabb formájában tapasztalja meg, amit korábban, a jelenében nem látott át. Proust véleményét arról, hogy hívható-e bergsoni regénynek a műve, nehéz felmérni²², de könnyű belátni a hatalmas hasonlóságot a bergsoni idő- és emlékezetkép, és a prousti leírások között, nem véletlenül ír mindkettő szerzőről Deleuze és Fuchs is. Deleuze azt állítja: „A múltnak ezt a magában való létét nevezte Bergson virtuálisnak. Proust ugyanerre az elképzelésre támaszkodik.”²³ Bergson a fizikai, objektívan mérhető, emberen kívüli idő mellé megalkotja a tartam fogalmát, amely belső, szubjektív nemlineáris időtapasztalat. Hólabdához hasonlítható, mivel egyre nő, és az egész múltat magában foglalja. Emellett Bergson ugyanúgy elkülönít kétfajta emlékezetet, de a tartalmuk már nem egyezik a Proust vagy éppen a Fuchs féle emlékezet elgondolásokkal. Mindenesetre az összefüggés tagadhatatlan, nem mellesleg Bergson Proust egyik unokatestvérét vette feleségül, és az esküvőn Proust volt a tanú. Ez csupán egy kisebb életrajzi érdekesség, nem állítom, hogy ez definitív lenne az elméleti hasonlóságok és különbségek kérdéskörében, azonban látható, miért is említettem, hogy ennek a témának a teljes kidolgozottságához szükség lenne Bergson filozófiájára is. Amit mindemellett így is észrevehetünk, hogy a madeleine-élmény egy addig látens, de kérdés nélkül a szereplőben

²² Magyar Miklós, *Marcel Proust nyomában* (Budapest: Napkút Kiadó, 2023)

²³ Gilles Deleuze, *Proust*, 61

meglévő múltat elevenít fel, nem az agy kutatja elő valahonnan az elveszett tapasztalatot, hanem az érzékelésből kiindulva jelenik meg a mindaddig magával hordozott élmény.

Még egy híres jelenet szól az akaratlan emlékezetéről, ezúttal talán kevésbé egyértelmű, hogy a testi érzékelés formájában. A negyedik kötetnél jár már a szerző, mikor főhőse rálép egy egyenetlenül álló kockakőre, és hirtelen hasonló érzés járja át, mint a madeleine kóstolásánál. Boldogsággal társul egy megállíthatatlan emlékfolyam, amely ezúttal a velencei Szent Márk térre repíti el. Kiemelkedő ez a jelenet, a többi hasonló esetnél fontosabb, mivel ez a sokadik emlékezés-élmény az, ahol az elbeszélő attitűdje is megváltozik. Rájön, hogy a korábbi esetekben nem kereste még a boldogság okát. Megelégedett azzal, hogy megtalálta a felszínre törő emléket, felidézte a múltat. De most, észreveszi, hogy nem érti a benne lezajló folyamatot, így elhatározza, hogy még aznap megfejti. A megoldás, Deleuze nyomán az idő megtalálása.²⁴ Ezekben az emlékekben valami olyan tárul az érzékei elé, ami sosem volt: sosem volt egészben Combray, mindig csak a ma volt, a jelenek sora. Sosem volt minden összekötve, csak az adott utakat járjuk, sosem hálózunk be az egész mozgásterünket, csak akkor van igazi szintézisként, mindent magába foglalva előttünk, mikor már elmúlt, de megtaláltatott. Olyan formában jelenik meg tehát a múlt, amiben sosem létezett, tiszta és teljes valójában. Az emlékezet ilyesfajta különleges, szinte emberfeletti látószöveget biztosító működésének felismerése szerzi az örömet.

A narrátor sokszor reflektál arra, hogy mi, mint emberek, hogyan töltjük meg jelentéssel a fizikai világ objektumait, hogy azok szinte üres hordozói a mi énünknek. “Akit magunk előtt látunk, [...] mindig mi magunk töltjük meg a róla alkotott fogalmainkkal. [...] Ahányszor látjuk ezt az arcot, [...] a mi fogalmainkat találjuk meg és hallgatjuk újra.”²⁵ Önmagában az a gondolat, hogy a saját percepciónk hat ránk a legjobban, a saját hiteink határozzák meg, hogy mit milyen értékkel ruházunk fel, szinte már evidens. Ami itt is, és később is Proustban megnyerő lesz, az a testi valóság percepcióval való közvetlen kapcsolatának hangsúlyozása. A másik *arcában látjuk* a fogalmainkat, nem a beszélgetésben köztünk, és nem a mondatai tartalmazzák, hanem a *hangokban halljuk*, melyeket kiejt. A szerző itt megalapoz egy olyan viszonyt, mely a regényben újra és újra feltűnik, a test és a tudat elválaszthatatlan együttműködését. Úgy tűnik, hogy nála van hierarchia a kettő között, a klasszikus elosztásban, miszerint a mentális fontosabb, mint a fizikai, de érezhetően képvisel egy olyan gondolkodási formát, amely már szakít a karteziánus dualizmussal. Egy erősebb, meghatározóbb kapcsolatot, és ezáltal hatás-ellenhatás viszonyt ír le a kiterjedt és a gondolkodó létezők között.

²⁴ Gilles Deleuze, *Proust*, 63

²⁵ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 25

Ugyanígy a tárgyi világgal való kapcsolatban is sokkal nagyobb szerepe van a tudatnak, és fordítva, mint a korábbi gondolkodásban, erre jó példa lehet az olvasás leírása. Elsőre úgy tűnik, mintha hagyományosan ragadná meg az olvasást, elképzei, és maga előtt látja a könyv tartalmát. Valójában a külső és belső összeolvad: belülről kifelé keresi az igazságot, de ami előtte elterül, a *kint*, az már az, ami belőle és a könyvből ered. „Ha láttam egy külső tárgyat, az a bizonyos tudat, hogy látom, közöttem és közte maradt, vékonyka szellemi szegélyt vonva köré, amely sosem engedte, hogy anyagát közvetlenül érinthessem”²⁶. A közvetlen érintés egyszerűsít, azt jelentené, hogy két fizikai objektum összeér, és ezt valahogy a tudat percipálja. Ehelyett a kapcsolat tudata, annak az észrevétele, hogy sem nem az objektum magában, sem nem a szubjektum van a középpontban, hanem a kettő közt feszülő híd, azt is eredményezi, hogy rájön, nem tudja tiszta formájában megérinteni a tárgyat, csak közvetetten. Itt megint említésre méltó Kant, akinek a *magában való* és a *számunkra adott*²⁷ dolog ellentétpárja már leírja ezt a problémát. Ugyan a dolgozatom témája meghaladja a kanti gondolkodást, de abból indul ki, így észrevenni ezt a mozzanatot, az objektum ilyenfajta összekötését a szubjektummal, már rávilágít arra a lehetséges útra, amin Proust gondolkodása, *fogalmi személye* továbbblendülhet. Jelen dolgozat szempontjából az a gondolatcsíra a legfontosabb, amely a lényeg, az igazságot, a megértést a tárgy és a tudat közé, a szubjektum-objektum viszonyba, azaz sem a külvilágba, sem a belsőbe, hanem a tapasztalásba, felfogásba, a kölcsönös formáló kapcsolatba helyezi.

Thomas Fuchs a testemlékezet fogalmával kezdi kibontani pszichológiáját, filozófiáját. Az emlékezés az általánosan vett értelmében egy szándékos, tudatos cselekedet, amelyben korábbi tudást vagy tapasztalatot idéz fel az elme, és azt, mint képet tudja elérni. Az emlékkép így a múltnak csak egy mása, a ránk tett hatásának felidézése. Amivel Fuchs foglalkozik, az a kevésbé megszokott, de talán annál fontosabb testi emlékezet. Ennek egyik formája, az ismétlésekből kialakuló, viselkedésben jelenlévő emlékezet. A test Merleau-Ponty felfogásában, akivel Fuchs ebben egyet ért, nem látható, fizikális objektumként, hanem látó, megélt szubjektumként, képességek és diszpozíciók együtteseként elgondolandó. A test pedig emlékezik, tanul: azok az egyszerű - vagy akár adott esetben összetettebb - szenzomotoros tevékenységek, amelyeket gyakorta ismétlünk, testi képességgé válnak.²⁸ A legtöbb ember nem

²⁶ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 100

²⁷ Immanuel Kant, „Transzcendentális esztétika” in *A tiszta ész kritikája*, (Budapest: Atlantisz, 2018, ford. Kis János, Papp Zoltán)

²⁸ Thomas Fuchs, „Embodied knowledge – Embodied memory”, in *Analytic and Continental Philosophy. Methods and Perspectives. Proceedings of the 37th International Wittgenstein Symposium* (Berlin: De Gruyter, 2016)

tudná megmondani, hogy melyik betű hol helyezkedik el a klaviatúrán, mégis ahogy a kezük érinti, képesek írni. Hasonló a biciklizés, az úszás vagy például egy hangszeren való zenélés, ezek a tudások nem mentális reprezentációk, nem explicit emlékezés révén jutunk hozzájuk, hanem olyan testi diszpozíciók, amelyek az adott testtel való találkozásban aktualizálódnak. A tudás és az emlék a testünkben van, a végtagjaink tudnak és emlékeznek. Természetesen nem mondható, hogy kizárólagosan a test tud és emlékezik, de ez lesz a kiindulópontja annak, hogy a tudattalant (és a tudatot) összeköthesse Fuchs a testtel. Henri Bergson is idézi, aki múltat nem reprezentáló, hanem megtestesítő emlékezetként azonosította a habituális memóriát.

A testi viselkedésben megformálódó emlékezet sokkal több, mint bizonyos készségek, képességek. A jelentős emlékek a testünkben velünk élnek, minden nyomot hagy a testünkben, ezt a traumák oldaláról a legkönnyebb megragadni. Fuchs leírja, ahogy a különböző fájdalmak és bántalmazások elszenvedői hogyan viselik testükben az emlékeket, amit a tudatukban elnyomnak, elrejtene, veszni hagyják a védekező mechanizmusok hatására. A test a külvilággal való érintkezés során aktualizálhatja a traumát, egy hasonló helyzet, érintés, érzet eredményeként. Felidézi Aharon Appelfeld beszámolóját, aki a második világháborút zsidó gyerekként csak az erdőben bújkálva élhette túl. Beszámol róla, hogy mennyi mindent elfelejtett már, de a testében, egyenesen a csontjaiban továbbél a szenvedés. Az eső, a hideg, egy madárhang, egy bizonyos szag mind intenzíven idézi fel a kínokat és a traumát, ötven év után is. De a trauma hatása nem csak ilyen, hirtelen aktualizálódó, újraélést, újratapasztalást eredményez a testben. Ugyanúgy Appelfeld azt is leírja, hogy az utcának a szélén és sietve jár, úgy, hogy a tudata már belátja, biztonságban van, a teste mégsem engedelmeskedik. A végtagok vezetnek és gondolkodnak, ha kilép az utcára, és nem a tudatosság számít. Ez a szokásban, viselkedésben megjelenő testemlékezetnek egy másik fajtája, ami nem a gépeléshez hasonlatos, izommemóriaként megfogható képesség, hanem egy észrevétlen működés, mondhatni tudattalan gondolkodás.

A viselkedésen keresztül létező implicit memória, a korábban említett formája mellett másképp is működhet. Képezhet egy úgynevezett emlékezet-magot, amely kibomlásra vár: ami addig implicit módon jelen volt, a viselkedésünk részét képezte, vagy esetleg látens módon volt jelen, és nem volt nagy hatással ránk, egy testi érzékelés eredményeként explikálhatja magát. Ekkor a múlt egész tartalma hirtelen a jelenbe lép, nem csak a reprezentációja mentálisan, hanem a testi érzékelésben is. Fuchs így értelmezi Proust madeleine-élményét. Ez azért jelentős, mert kimutatja, az explicit és implicit testi emlékezet nem elválasztható, ezek nem tisztán elkülönülő fakultások, hanem olyan tudattalan működések, amelyek nem tudatos szabályokat követnek, így nem kategorizálhatóak egykönnyen. A testi emlékezet nem felidéz, hanem újraél,

újra-alkot, újrajátszik vagy újra-megtestesít. Nem felkeresi az emlékképet, hanem megtalálja akaratlanul a múltat.

Test és tudattalan

A *testi emlékezet* elmélete precízen, meggyőzően és lebilincselően van kifejtve Fuchs munkásságában, könnyű követni az érvelését és könnyű belátni a konklúziót. Fuchs filozófiájának célja mégsem az emlékezet leírása, hanem a vertikális helyett horizontális tudattalan megalkotása.²⁹ Ez az emlékezet csupán egy funkciója – illetve az érvelésben a kiindulópontja – a tágabban értelmezett megtestesült elmének, aminek szintén része a megtestesült tudattalan. Munkámban *a megtestesült elme tudattalanja* kap főszerepet. Ez a nagyobb ívű gondolat azonban nem áll elég erős lábakon. Elég, ha Fuchs példáira gondolunk, amíg az emlékezésnél pontosak, találók és megvilágító hatásúak, a testi tudattalannál kétségesek, elgondolkodtatóak ugyan, de nem definitívek. Ennélfogva a Fuchs által elkezdett, a továbbiakban kifejtésre kerülő testi tudattalan elképzelést más szerzők segítségével kell megerősíteni, bebiztosítani.

Fuchs elképzelése kidolgozott és összegezhető. Tanulmányait, előadásait, beszélgetéseit és különböző megszólalásait mind úgy kezdi, hogy a hagyományos elméletekkel szembehelyezkedik, ezáltal határozza meg gondolkodását. A tudattalan meghatározása esetében is ellentmond olyan klasszikus elméleteknek, mint amiket Freud, Jung, Husserl, vagy éppen Sartre vall. Akit viszont sokat idéz, és akire sokat alapoz, az a már említett Merleau-Ponty. A tudattalan elképzelésének történetében egy viszonylag lineárisan haladó pszichológiai-filozófiai vitát rekonstruál, ami elérkezik az ő szintetizáló tevékenységéhez. Ebben Merleau-Pontyt látja a legsikeresebbnek, aki legjobban meg tudta ragadni a tudattalan lényegét, de ezt Fuchs tudományosabb keretben kívánja kifejteni.

Freud tudattalanja mindenki számára ismert: a tudattalan bennünk elrejtett, hozzánk tartozó, de mégis idegen valami. Egy paradox helyzet áll elő, amelyben az egyén tud valamit és mégsem, működteti valami, amiről nem tud. Ezt úgy oldja meg, hogy az ént két részre bontja, amelyek közt nehéz az átjárás. A tudattalan csak szándékos és kitartó introspekcióval, leginkább a pszichoterápia beszélgető-vizsgálásával elérhető, hozható a felszínre. A felszín a tudatosság, ami önmagában csak eredménye a tudattalannak. Ez tehát egy vertikális elképzelés, nem véletlen a *tudatalatti* elnevezés.

²⁹ Thomas Fuchs, „Testemlékezet és tudattalan” *Nagyerdei Almanach* 9. évf., 18, ford. Horváth Lajos, (2019)

A fenomenológia felől a tudat nem lehet csupán felszín, látszat, hiszen az a médiuma minden tapasztalásnak. Amit pedig nem tudunk és nem a tapasztalatunk része az nem lehet hatással ránk, mondja Husserl.³⁰ Hogy tudná a pszichoanalízis, vagy bármi más eljárás az *Idet Egóra* cserélni, hogyha valami teljesen idegen lenne a tudattalan. A tudatosítás folyamata nem önmegismerés, önmagunk fölötti uralom átvétele, hanem csak egy explicit tudás lenne. Sartre megoldási kísérletében fel akarja számolni az idegenséget, de ezt csak úgy tudja, hogy a tudattalan jelentőségét meglehetősen csökkenti: a tudattalan számára egy tudatos folyamat eredménye, a rosszhiszeműség, azaz az önbecsapás, a szándékos ignorancia formájában konstituálódik.

Merleau-Pontynak, és nyomában Fuchsnak is, ez kevés. Megoldási kísérleteik egyesítik a fenomenológiát és a pszichoanalízist, ezeket a látszólag gyökeresen eltérő elképzeléseket. Hogy lehet tehát egymással kibékíteni azt a gondolkodást, amely az egyén mélyén elrejtett, időnként felszínre törő másságot feltételez, és azt, amely a felszínt mint egyedülít, az ember tapasztalatainak helyszínét és ezáltal az én lelőhelyét tételezi. Merleau-Ponty a test bevonásával és a hús fogalmával kezdi elsimítani ezt az ellentétet. A tudattalan nem lehet elválasztva a testtől, minden, ami tartalma lehet, az érzékeléssel kezdődik, és így az érzékelés módjában már szerepel. Ahogy Fuchs idézi, Merleau-Ponty elveti a vertikális elképzelést, elveti az én mélyén lakozó „igazi” ént³¹. A mélység helyett horizontra vált, így az ember a világon létezik, „igazi” énje nem a mélyben van elrejtve, hanem a világon van jelen. A pszichoanalitikus tudattalant a fenomenológia tudatával egyesíti, még Sartre ötletét is felölelve. Az intencionalitást félretéve, a rosszhiszeműség nem téves gondolat Fuchs számára: a tudattalan a tudat vakfoltjai és hiányai által jelenik meg. A tudat viszont nem is tudhat mindent, tehát nem szükséges azt feltételezni, hogy *szándékosan* nem tud valamit.. A testi tudattalan tehát a test viselkedésében, megszokásaiban, emlékezetében, képességeiben és viszonyaiban létezik. A test egyébként felfogható úgy, mint a tudattalan hagyományos elbeszélései: az individuum része, de néha idegennek tűnik, hatással van a tudatra, de nem látja magát és nem egészen uralja magát – gondoljunk a test betegségeire, vagy más határoeltságára. Husserl nyomán Fuchs megkülönbözteti az objektumként és a szubjektumként viselkedő testet, ami néhol a tapasztalat tárgya, máskor pedig a tapasztaló maga. A test kettősségét a megélt test (*Leib*) és a fizikai test (*Körper*) fogalmaival különbözteti meg. Ahogy a kettő tapasztalata között fluktuálunk, úgy változik az is, mi a tudatunk tartalma, és mi marad távol tőle. Az ezek által konstituált dinamikus

³⁰ Edmund Husserl, *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy* (Heidelberg, Springer, 1990)

³¹ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, (Párizs: Gallimard, 1945)

rendszer az, amin keresztül találkozunk a világ jelenségeivel, és benne magunkkal. A testet látszólag kívülről érő tapasztalat meg van határozva azon képességek, diszpozíciók és lerakódott tartalmak által, melyek valójában a testet alkotják.

Erre Fuchs Heinrich von Kleist történetét hozza példának, amelyben egy elfojtott vágy eképpen, a tudattalan horizontális megjelenésében kerül elő³². A történet egy már tiszta, ex-alkoholista katonáról szól, aki visszaesik, társai részegen találják. Mikor megkérdezik, mégis miért esett vissza, azt feleli, hogy a városban sétálva a templom és a városháza harangjai különböző alkoholok nevét hangoztatták. Ez a történet humoros példa, a humor németül, az eredeti nyelven jól működik, ahol az italok nevei valóban hasonlítanak a harangok zúgására, illetve csengésére. Fuchs elismeri, a példa nem kőkemény bizonyíték, csupán azt akarja szemléltetni vele, hogy miképp bukkan elő az elfojtott, de tudattalanul még mindig jelen lévő tartalom a külvilág egy jelenségének hatására.

Nehéz viszont elkerülni azt a problémát, hogy a horizontális, fenomenológiai tudattalan ne legyen összekeverhető a tudattalan *projekciójával*. A projekció röviden annyi, hogy az én nem kívánt részét a világ valamely tárgyára vagy személyére vetíti az ember, ezzel letagadva, hogy az az ő része, csökkentve szorongását, felelősségérzetét.

Tudattalan és tér

Hogyan kapcsolódik a tér ebbe a fenomenológiai tudattalan elképzelésbe, ez hogy függ össze a testemlékezettel, és végül Gilles Deleuze filozófiájával? A rizómában minden elem között van kapcsolat, és bármelyik elem lehet a belépési pont. Így, a dolgozatom témájába, és a *testi tudattalan* filozófiájába a *testemlékezet* csak az egyik, de talán a legszerencsésebb belépési pont. Adott *Az eltűnt idő nyomában*, a róla írt Deleuze és Fuchs szövegek, irodalmi példák, és persze a személyes tapasztalatok, melyek mind a testemlékezeten keresztül vezetnek be minket ebbe a világba. A továbbgondolás lehetőségéhez viszont a tér válik könnyen megközelíthető belépési ponttá.

„Combray egyetlen templomnak látszott, amely magába foglalta és képviselte az egész várost”³³ - mondja az elbeszélő, amikor a vonattal való megérkezését írja le. Ez egységesség nem csak a kanti értelemben vett szintézis eredménye. A tapasztalat nem elemeire bontva jelenik meg számunkra, hanem egészként, úgy, mint valami, amit felismerünk, beazonosítunk.

³² Heinrich von Kleist, „Der Brantweinsäufer und die Berliner Glocken”, 1984

³³ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 59

Egy ház mindig házként jelenik meg, úgy, ahogy egy utca utcaként. Amikor pedig ismerjük a tapasztalat tárgyát, a szintézis még tágabb. Felölel egy tárgy esetében mindent, ami az adott tárgy és az én között megvalósulhat: a tárgy tapintását, súlyát, használatának lehetőségeit és az emlékeket, melyek társulnak hozzá. A narrátor egész Combray-t ismeri, így már csak a templom tornyának látványa felidézi benne az egész város tapasztalásainak összességét, nem az egyes utcákat, egyes embereket vagy egyes élményeket. Ahogy másutt fogalmaz: „összefüggő egységnek és egésznek fogtam fel, ami pedig csak a szellem alkotásainál lehetséges”³⁴. Ahogy már említettem, a kanti tér felfogás fontos előfutárja az itt kidolgozott gondolatiságnak. Deleuze és Bergson számára is hasonló a tér szerepe: „Ám az így meghatározott tartamon már nem csupán az átélt tapasztalatot értjük, hanem egy kibővített, sőt, meghaladott tapasztalatot is, a tapasztalat előfeltételét. Mert a tapasztalat mindig csak a tér és tartam elégeit nyújthatja”³⁵. Ami pedig tapasztalat előfeltétele, könnyen hasonlítható a tudattalanhoz. Ezt a kapcsolatot többször is említem, és alátámasztásul használom, természetesen, mint sok mozzanata a dolgozatomnak, egy saját tanulmány tárgya lehetne. Itt csak röviden, elemi szinten mutatnék rá erre az összefüggésre: a tapasztalati feltétel automatikus, de a tapasztalatot mélységesen meghatározó működése megfeleltethető a tudattalan hasonló, a belépési küszöbön, tudatosság nélkül, de a tudatosságot erősen befolyásoló tevékenységével.

A tér nem semleges hordozója a benne lévő tárgyi létezőknek, hanem megélt tér, a szubjektum által felépített, dinamikus de egyben szektorokra osztott, interaktív tapasztalati mező. Fuchs leírásában kifejezetten értelemmel és értékekkel van feltöltve, amiért persze a testi emlékezet, és az azon keresztül működő tudattalan felel. Pszichológiai beállítottsága révén leginkább patológiás esetekben mutatja ki a tér effajta elváltozásait, én a regény alapján először inkább a pozitív irányból tenném. Azt hiszem mindenki tud saját életében példát találni a negatív, taszító terekre és a pozitív, vonzó terekre. A környék, ahol felnőttünk mindig hatással lesz ránk, amikor oda belépünk. És ahogy Proust írja, ez az első pillanattól érezhető lesz, hiszen nem kell elképzelnünk az utcasarok után következő, még láttatlan házakat ahhoz, hogy tudjuk, hogy ott vannak, és tudjuk, mit jelentenek. A jó tapasztalatok által a tér békés, motiváló, gondtalan, szent vagy izgalmas tulajdonságokkal ruházódik fel, és ezekkel visszahat a tapasztalatainkra. Ehhez hozzájárulnak a különböző intézmények is, melyek alapvető értékrendet adnak a térnek, például vehetjük a tiltott zónákkal, titkos jelentésekkel, láthatatlan

³⁴ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 158

³⁵ Gilles Deleuze, *A bergsoni filozófia*, 43

erőkkel és kapcsolódásokkal telített vallásos tereket³⁶. Jó példa erre a regényből az a jelenet, mikor a főszereplő belép a nagynénje házának földszintjén található üres szobába.³⁷ A nagynéni, férjének halála óta egyedül él két szobában, hol egyikben, hol másikban, így mindkettő rendszeresen van takarítva és szellőztetve. Mégis ahogy belép, egyből illatok sokasága árasztja el. Az illatokat hosszasan jellemzi, amiket tartalmaz, mondhatnánk akár, hogy egymást kizáró jellemzők. De egy egységes, gyönyörű kép áll össze belőle, azt érzi, ami számára Combray: „ezer illat árad felénk az erényekből, bölcsességből, mindenféle szokásból [...] amelyet a környező légkör felszív és meg is őriz”³⁸. A látszólag teljesen üres szoba is telítve van jelentéssel, tehát az üres tér sem üres, mindig meg van *töltve* a tudattalan által.

Ha a tér ismeretlen, ezek az értékek nem adóttak, így az ember nem tudja kényelmesen elhelyezni benne magát. Ilyenkor nincs tudásunk a környezetünkről, tehát nyilvánvalóan nem képes a tudatunk navigálni. Azonban a tudattalan igen: a befogadásunk már a tudatosság előtt meg lesz határozva az ismeretlenség élménye által, így nagyobb a veszélyérzet, könnyebben vesznek erőt a negatív érzelmek, mint például a fáradtság. Ezt olvashatjuk Proust esetében is, amikor egy hosszú, estébe nyúló családi séta során már nagyon kimerül a főszereplőnk, és nem is tudja már, hogy merre járnak. Ekkor az apja “mintha a kulcsával együtt szedte volna elő a kabátzsebéből, rámutatott épp előttünk a kertünk hátsó ajtajára”³⁹, felfedve, hogy végig gondosan vezette a sétát. Innenről rögzest megváltozik a helyzet, ahogy tudatosul az ismerettség, a tudattalan is átállítja, újraszervezi magát. „S ettől fogva egy lépést se kellett tennem, maga a föld járt helyettem e kertben, [...] a Szokás vett a karjaiba és az vitt az ágyamig mint egy kisgyermeket”⁴⁰, számol be az elbeszélő. Az implicit testi emlékezet előtört, ez esetben a tudatosítás hatására, de onnantól magától működött. Egyből újraalakul a szintézis, és az addig idegennek vált tér felfedi magát, ráadásul a kényelem és biztonság érzetével annyira átítatva, hogy egyből kisgyerekkori emlékeket, viselkedési formát idéz elő. Tehát a térről (belső térképünkről) alkotott képünket a szokás alakítja, nemkülönben mozgásunkat, életünk térbeli lehetőségeit is. Fuchs a kisgyerekeknek egyre bővülő, anyja körül formálódó koncentrikus körök terét említi, Proust pedig a következőképpen fogalmaz: „De a kilométerekben kifejezhető távolságon kívül egy másik távolságot is vettem közéjük – azt, amelyik agyamnak rájuk vonatkozó két része között volt”⁴¹.

³⁶ Vesd össze Mircea Eliade *A Szent és a profán* c. könyvével, azon belül is a szent terek fogalmával. Kutatásom későbbiekben ezt mindenképp tartalmazná.

³⁷ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 60

³⁸ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 60

³⁹ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 136

⁴⁰ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 136

⁴¹ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 159

A tér legfontosabb funkciója végtére az, hogy lehetővé tegye a testközi viszonyokat. A teret betöltő testek rendszerét Fuchs olyan struktúraként azonosítja, melyben az elemek oppozicionális relációjuk által határozzák meg egymást, azaz minden azáltal nyer értelmet, hogy mivel áll szemben, mi az ellentéte. Mégis ez a legjobb példa arra, hogy miért kell, és miért lehet a *strukturálistának* nem mondható, de mindenképpen *strukturális* gondolkodást meghaladni. A testközi viszonyok dinamikusan rendeződnek el, a testek az adott térből ki- és belépnek, mozognak, különböző testekkel lépnek interaktivitásba. Deleuze szavaival, elrendeződéseket hoznak létre. A kapcsolatok megszakadásával deterritorializálódik, majd egy impulzussal reterritorializálódik az elrendeződés, új értékek, szerepek helyezkednek el. De csak amíg nem történik egy újabb deterritorializáció. A strukturális gondolkodás félrevezető, jelen esetben csak a rizóma termékeny. Az otthon elrendeződése virtuálisan kapcsolódik mindennel, természetesen a hátsó kertkapujával is, de ez csak egy esemény hatására aktualizálódhat.

Rizóma és trauma

Mi a rizóma? Kissé felesleges, illetve rosszul feltett kérdés, hiszen Deleuze – és Guattari – sosem ad definíciót. Nem válaszolnak a „mi az?” kérdésre, legfeljebb a „mit csinál?”, „mire képes?” verziókra. A rizóma mindent összeköt, hierarchia nélkül, linearitás nélkül. Bárhol beléphetsz a rendszerébe. Igazi sokféleség, aminek nem ad semmiféle egység alapot, ahogy egy fa rendezettségénél, vagy egy szokásos gyökér felépítésénél tenné.

A sokféleséget sem azonosíthatjuk be *valamiként*. De különböző dolgokat nevezhetünk sokféleségnek, így az embert is. A sokféleséget a külvilág determinálja, ami lejátszódik rajta, végbemegy vele. Egy szökésvonal adta lehetőséggel, a rizómán keresztül új és új kapcsolódások jönnek létre, rombolva és építve önmagukat.

Alig van más, ami rizómatikusabb, mint az emberek közti, azon belül is, a testi kapcsolatok. A Fuchs által leírt averzió és vonzalom fogalompár tökéletesen illik ide, ezek az erős érzelmek dinamikusan rendezik *el* és *át* a teret, annak függvényében pedig új értékek és kapcsolatok alakulnak. Az életünk területeit rizómák szövik át, mindenre hatással vagyunk, és minden hatással van ránk, akkor is, ha ezt nem vesszük észre. A látens trauma, ami addig legfeljebb tiltott zónaként a térben, vagy határoltságban a tesben maradt fent, egyszer csak szembe jön az utcán. Természetesen addig is létezett vele a kapcsolat, nem pusztá

potencialitásként, hanem deleuze-i értelemben vett *virtualitásként*.⁴² Úgyszintén a virtualitás működik, mikor valaki kilép a megélt térből, például egy társasági helyzetben. Attól, hogy kilép, nem szűnik meg a szerepe, nem kell új struktúrát felépíteni; az elrendeződés de-, majd gyorsan reterritoralizálódik, viszont az absztrakt-gépben, a rizóma virtualitásában megmarad közte, és társai közt a kapcsolat. A nagyobb horderejű, és bonyolultabb elrendeződések nem mindig képesek ilyen hamar újraalakulni.

Deleuze Fitzgerald olvasata magában rejti ezt a gondolkodást. Vegyük például a *Szépek és átkozottak*⁴³ című könyvét, de akár *A nagy Gatsby*-t⁴⁴. Az emberek között nem struktúra van, meghatározzuk egymást, de mindezt egy változó, mérhetetlenül komplex, minden pontjában kapcsolódó és összefont rendszerben. Azonban az említett könyvek főszereplői benne ragadnak a struktúrában, melyet maguknak felépítettek. Meghatározzák magukat a *nő* ellentétpárjaként – mindezt egy kapitalista, vágyó-gép kontra vágy tárgy viszonyban. Ez mélyen befolyásolja a testiségüket, ahogy az is termék lesz, elidegenednek tőle és ezzel maguktól is. Ebben a témában érdemes volna egy Marx-Fitzgerald-Deleuze-Fuchs vonalat kidolgozni, hiszen Fuchs gondolatai a testképzavarokról, mint korunk tipikus, kapitalizmus által okozott problémái, tökéletesen illenek a korábbi három szerző kapitalizmus kritikáihoz. Erről azonban itt ennyit. A nővel szembeni meghatározás nem csak az emberi lény és testének termékké alacsonyítása miatt veszélyes szereplőinkre nézve. Mivel a struktúra identitásuk talapzata, szenttül hisznek benne, de amikor bebizonyosodik, hogy az oppozíció téves (hiszen a nő mást választ) teljesen összetörnek. Nem képesek a reterritoralizációra, mert csakis strukturálisan képesek gondolkodni. Ezzel ellenben, *Az éj szelíd trónján*⁴⁵ meglepő hőse, a mentális problémáitól majdhogynem teljesen összeomló Nicole, talál egy szökésvonalat, képes elengedni az identitás kérdését, és dinamikus újratemetni magát, képes arra, hogy befogadja az eseményt, képes a *leendésre*.⁴⁶ A trauma, illetve a hirtelen változás feldolgozása két olyan eset, aminek a rizomatikus elgondolása segíthet abban, hogy lássuk a tudattalan úgyszintén rizomatikus működését. Amely viszont tételezi a tudattalan megtestesülését, hiszen egyértelmű, hogy a test és tudat(talan) – ellentétben a korábban említett elméletekkel, hierarchia nélküli – kapcsolatban áll egymással.

⁴² Gilles Deleuze, *A bergsoni filozófia* (Budapest: Atlantisz, 2010, ford. John Éva)

⁴³ F. Scott Fitzgerald: *The Beautiful and Damned* (New York: Scribner, 1942)

⁴⁴ F. Scott Fitzgerald: *The Great Gatsby* (New York: Scribner, 1925)

⁴⁵ F. Scott Fitzgerald: *Tender is the Night*, (New York: Scribner, 1934)

⁴⁶ Frederika Spindler, „Event, Crack-up and Line of Flight – Deleuze Reading Fitzgerald”, in. *Rethinking Time*, szerk. Hans Ruin – Andrus Ers, (Huddinge, Södertorn, 2011)

Tanulás és szerelem

Mi a deleuziánus episztemológia? Mi a transzcendentális empirizmus? Ezekre a kérdésekre nem próbálok választ adni ebben a fejezetben. Deleuze filozófiájának olyan kiterjedt, és összetett ága foglalkozik ezzel, hogy megértése és kifejtése itt nem fér bele, de a használata annál fontosabb. Úgy érzem, az eddigiek alapján kialakulhatott már egy kép arról, hogy hogyan néz ki a három szerző „közös műve”, most ezt még szorosabban össze akarom kötni a szerelem és a tanulás kucsszavai által. Deleuze számára az a fontos, ami gondolkodásra készítet, ami rajtunk keresztül megy végbe, az esemény, amihez méltóvá kell válni.⁴⁷ A tanulás pedig csakis úgy lehetséges, ha ilyen agresszióknak tesszük ki magunkat, a testünk találkozik a probléma-testtel. Erre kézzelfogható példa az úszás tanulása⁴⁸: magyarázhatja az oktató a karlendítéseket a parton amíg csak akarja, de csak úgy nyernek értelmet, ha a víz testi ellenállásába ütköznek, tehát találkoznak a problémával. Az úszás tudása sem nem a szubjektumban, sem nem az objektumban van, az úszás csak a kettő találkozásában lehetséges.

Platón Menónjának kulcsszereplője, a szolgálfiú, aki a homokba rajzolt ábrák alapján megérti az alapvető geometriát, ugyanígy a problémával való találkozásban kezd el gondolkodni⁴⁹. Amit Platón anamnézisnek hív, az pedig valamelyest hasonlít a tudattalan tudatosításához, vagy az álomfejtéshez: mindkettőben valami bennünk rejlő és mégis idegen tartalmat értünk meg, mikor szembesülünk vele. Ahogy Deleuze fogalmaz: „A visszaemlékezés tana a múlt tiszta, magában való létét feltételezi, egy *ontológiai emlékezetet*”⁵⁰. A tiszta múltat az emlékezés adja, ahogy azt a prousti példákön láttuk. A deleuezi és a fuchsi elmélet szerint is, az igazság, amelyet megtanulunk, nem valahol van, *valakinél, valamiben*, hanem mindig *valamik* között, mindig a szubjektum és objektum kapcsolatában. Ahogy az egyik megjelenik a másiknak, formálja azt, és ahogy a másik értelmezi, tételezi, úgyszintén formálja emezt. „Tévedünk, ha a tényekben hiszünk, mert csak jelek vannak”⁵¹ írja Deleuze, de mi más egy jel, ha nem a kapcsolat megtestesült formája. Hiszen a jelet sugározza valami és befogadja valaki, de sem a befogadó értelmezése, sem a feladó-sugárzó intenciója nem azonos vele. A jel anyagi formát önt, így az anyag zajai és zavarásai is hozzáadódnak, ez lesz a jel a legtisztább formában. Ez a kapcsolat a két test között, amiből tanulni lehet. Nem véletlen, hogy a szerelem az egyik

⁴⁷ Moldvay Tamás. „E mint esemény”, 1.

⁴⁸ Gilles Deleuze, *Difference and repetition*, (London: Bloomsbury, 2014, ford. Paul Patton)

⁴⁹ Platón, *Menón*, (Budapest: Atlantisz, 2013, ford. Bárány István)

⁵⁰ Gilles Deleuze, *A begsoni filozófia*, 65

⁵¹ Gilles Deleuze, *Proust*, 92

legfontosabb tanulási folyamat az ember számára Deleuze szerint. A kapcsolat itt a legesszenciálisabb, hiszen a másik fél jeleinek, hieroglifáinak megfejtése a feladat, nap mint nap, így a kapcsolat önmagáról szól, önmagáért van, a jelek tiszta formájáért. A szerelem a filozófia útja, nem a barátság. A baráti beszélgetésben előre megegyezett jóakarattal fordulunk egymáshoz és az igazság kereséséhez. Az önkényes megállapodások, és a kölcsönös elismerése annak, hogy az igazság inherensen jó, egy biztonságos, ezáltal dogmatikus gondolkodást eredményez⁵². Azonban az a fontos, ami gondolkodásra készít, az pedig a szerelem. A szeretett lény jeleinek megértése az a folyamat, ami a filozófiát teremti. „Az igazság nem átadja, hanem elárulja magát [...] nem akart, hanem akaratlan”.⁵³ A szerelemben pedig a féltékenységgel vezérelve mindig réesen vagyunk, befogadásra készen.

A szerelmek sorozata pedig nem más, mint tanulási folyamat⁵⁴. A szerelem által a gondolkodáson tett agresszió az, ami szembesít magunkkal. „Az a hit a legfontosabb, hogy az, akit megszerettünk, egy ismeretlen élet részese, oly életé, ahová majd minket is bejuttat a szerelme”⁵⁵ fogalmaz Proust. Itt is tehát a kapcsolaton van a hangsúly. A kapcsolat jeleinek megfejtésén, ami pedig összekapcsolódik a tudattalannal is, hiszen Proust korábban említett sorai alapján saját fogalmainkat halljuk vissza az emberektől. A tudattalan ily módon horizontálisan jelenik meg. Fuchs ugyan nem beszél a szerelemről, tudjuk, hogy a szerelemben, a szerelmi kapcsolatban mennyire kiemelt szerepe van a testnek. A testek egyesülése pedig semmi esetre sem tudatosított folyamat, hanem egy nagyon ösztönös, diszpozíciókra épülő esemény.

Tükör és mozgástér

Mi következik tehát mindebből? Mit jelent, ha a tudatot és a tudattalant a testtel egyesítjük, azt pedig a térben nem elhelyezzük, hanem azzal intenzíven összekapcsoltnak gondoljuk el? Ha a másik emberben, megélt tereinkben, a testünk viselkedésében és emlékezetében magunkat – a tudat elől rejtve maradt tudattalant is – találjuk, hogyan kell élni? Ezek a kérdések felvázolnak egy etikai és pszichológiai irányvonalat, az eddigiekben már mozgásba lendített filozófiai képen belül. A három szerző összeolvasása új filozófiai világot teremt, amely felfedezésre vár, és amelynek egészét nem tudom körüljárni ebben a dolgozatban.

⁵² Gilles Deleuze, *Proust*, 93

⁵³ Gilles Deleuze, *Proust*, 94

⁵⁴ Gilles Deleuze, *Proust*, 70

⁵⁵ Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, 119

Azonban az említett, talán legintenzívebb és relevánsabb vonalat a továbbiakban megpróbálom elhelyezni a térképen. Ezt az etikai-pszichológiai felszólítást az egyik lehetséges belépési pontján, a tükör motívumán keresztül mutatnám be, azután a mozgástér fogalmát, és az abból következő útmutatást terjeszteném elő.

Gottfried Wilhelm Leibniz filozófiájában minden létező lebontható monászokra, a monászok pedig folyamatosan percipiálják, tükrözik egymást.⁵⁶ Nem anyagi létezők, mégis minden belőlük áll össze, az összes monász egy saját, egyedi perspektíva az egész univerzumból. Ez a hierarchia nélküli összekötöttség imponál Deleuze-nek, aki sokat említi Leibniz filozófiáját. Nyugodtan nevezhető rizomatikus elképzelésnek, és a kölcsönhatásban lévő, gondolkodó létezők kifejezetten antropomorf képe könnyen illeszthető pszichológiai gondolkodáshoz is. Hasonlóképp, Merleau-Ponty *hús* fogalma is arról számol be, ahogy minden lát és érint mindent. „[A] Lét többé már nem *előttem* van, hanem körülölel, bizonyos értelemben keresztül folyik rajtam, és a Létet nem kívülről látom, hanem a Lét kellős közepéből”⁵⁷ – fogalmaz a filozófiájának érett korszakában, amikor még radikálisabban egyesíteni kíván, és felszámolni a dualisztikus, szétszóró előfeltevésekkel. A körülöleltség ugyanúgy lebontja a hierarchiát, és lehetőséget ad arra, hogy a külvilágot ne hideg, objektív és idegen anyagként, hanem velünk kölcsönhatásban lévő, dinamikus organizmusként kezeljük.

Végül a kutatásból kirajzolódó etikai konklúzióhoz engedjék meg, hogy egy kiragadott példán keresztül rajzoljam meg *szökésvonalamat*. Feltételezések szerint, a viszonylag frissen felfedezett, és így még vitatott jelentőségű tükörneuronok felelnek azért a nem-intencionális agyi aktivitásért, ami utánozza a látott cselekedetet. Majmokon fedezték fel, amikor véletlenül észrevették, hogy az éppen feladatot nem végző majom agyában is aktiválódik azért a mozdulatért felelő rész, amely mozdulatot a feladatot végző, másik majom tett. Tágabb értelemben, egy tudattalanul működő szimulációs, mimézisre alapuló empátiának az elképzelését teszik lehetővé. Kifejezetten érdekes lehetőség, hogy ne csak metaforikusan, hanem szó szerint értve mondhatjuk: folyamatosan tükrözzük és ezáltal képesek vagyunk megérteni egymást. Ez a tükrözés egy tudattalan, testi viselkedés, ami számunkra a külvilágban, fenomenálisan jelenik meg, a saját testünk objektum mivoltából fakadóan.

A szem a lélek tükre, ahogy a mondás tartja. Általános értelmezésében, ez annyit tesz, hogy az ember szemébe nézve be lehet látni a lelkébe, meg lehet érteni. Érdekes ezt azonban

⁵⁶ Gottfried Wilhelm Leibniz: Válogatott filozófiai írások, (Budapest, Európa, 1986, ford. Endreffy Zoltán, Nyíri Tamás)

⁵⁷ Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*, (Budapest–Szeged: L'Harmattan–SZTE Filozófia Tanszék, 2006, ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond)

újrágondolni, Fuchs például így idézi és helyezi új kontextusba a mondást „Akit a kígyó megmart, a gyíktól is fél” – bemutatva a testi emlékezet averzív hatását.⁵⁸ A szem tükör, tehát nem ablak, nem betekintést ad az intrapszichés, rejtett lélekbe. A külvilágot látja az ember, ha belenéz a másik szemébe: a külvilág jelenségeinek tükröződését. Mi sem jobb példa a tudattalan fenomenológiájára, mint ez. Az, hogy miképp fogadja be a világ dolgait és eseményeit, hogy dolgozza fel őket, kerüli ki, vonzódik be, meglátszik az emberen. Fel kell fedoznunk tehát a kapcsolataink értelmét, észre kell vennünk, miképp tekintünk másokra, és a világ tőlünk egyáltalán nem független dolgaira. Le kell lepleznünk a hatásokat, melyek érnek minket, mint ahogy Proust (hőse) teszi, amikor az utcaköveknél elhatározza, hogy megérti mi zajlott le vele. Azaz tudatosítanunk kell a testünk tudattalan működését: viselkedésünket, szokásainkat, képességeinket és képtelenségeinket, ahogy érintkezünk és ahogy emlékezünk. Persze a tudatosításban nem lehet, és nem is érdemes célként kijelölni a teljes, explicit tudást, helyette a folyamatot érdemes. Amit lehet, tudatosítani kell, ezzel megismerve a világot, de sosem elfelejteni, hogy nem lehet az egész világot explicit tudásként tárolni, így priorizálni kell, mit és hogyan racionalizálunk. Bizonyos dolgokban meg kell hagyni a tudattalanunk szintézisét. Helyekben, melyeket emlékek szönek át, tárgyakban, melyekben szeretteink lelkei lakoznak, és legfőképpen a szerelemben, ahol a szerelem tárgya egy folyamatosan, egyszerre teljesen befogadott, összekötött és mégis örökre ismeretlen, újra és újra gondolkodásra készítő ellenpont. Egynek kell érezni magunkat, testünk, tudatunk, tudattalanunk, lelkünk mind mi vagyunk. De egyek vagyunk a világgal is, a kapcsolódásokban kell élnünk tehát és Hölderlin szavaival, költőien lakozni.⁵⁹ Amely a kutatásom nyelvezetével mondván pedig annyit tesz, hogy a megélt térben, megélt testként kell mozogni.

Rizomatikusan, mindennel össze vagyunk kötve, a testek érintkeznek és hatnak egymásra, ezek a hatások összeláncolnak mindent. A térben való mozgás eredményeképpen pedig a virtuális kapcsolódások aktualizálódnak, további mozgásokat teremtve. Azonban az életünk Állami gondolkodás által el van rendezve. Várnak, vonzanak és taszítanak a terek: intézményekkel, feladatokkal, útvonalakkal. Munkahely, család, csoportok, ahova tartozunk, tiltott zónák, mind megszabják az ember mozgásterét. A térképen a pontok kapják a kiemelt szerepet: az utaknak kiinduló- és végpontjai lesznek, neveket kapnak, és azok határozzák meg a mozgást, a gondolkozást, az életet. Nem vagyunk kapcsolatban a minket körülvevő

⁵⁸ Thomas Fuchs, „Testemlékezet és tudattalan” *Nagyerdei Almanach* 9. évf., 18, ford. Horváth Lajos, (2019)

⁵⁹ Az idézetet valójában Heideggertől kölcsönöztem, vö.: Martin Heidegger, „...*Költőien lakozik az ember...*” (Budapest – Szeged: T-Twins kiadó – Pompei, 1994, ford. Bacsó Béla, Hévizi Ottó, Kocziszky Éva, Pongrácz Tibor)

külvilággal, csak szervezett, felügyelt formában. Egy egészen hétköznapi példával élve: a valóban minden nap átélt utaink, melyet autóval vagy tömegközlekedéssel teszünk meg a városban, kifejezetten pontok közé vannak kifeszítve. Ezzel az út maga elveszti értelmét, sokszínűségét. Sokkal kisebb a valószínűsége az úton való érintkezésnek, találkozásnak, változásnak.

Ezt fel kell ismernünk, és nomád módon elszabadulni ettől a rendszertől, leendéseket átélni, mindig úton lenni, de már nem a pontok érdekében. A nomád élet a köztesség élete, ahol ugyan vannak célok és kijelölt helyek, de nem veszik el az ember szabadságát. A megélt térben fenomenálisan megjelenő tudattalanunkkal úgy tudunk valóban szembe nézni és együtt élni, ha szabad a mozgásterünk. Deleuze a következőképpen fogalmaz a *Bergsoni filozófia* című könyvének kiemelkedően fontos részletében: „A társadalom és az annak parancsait közvetítő nyelv kész, „az állam adminisztratív kartotékaiból”⁶⁰ kikerülő problémákat „ad” a kezünkbe; ezek „megoldására” kényszerít bennünket, szűk játéktérrel hagyva. Mindez szolgátságban tart bennünket. A valódi szabadság abban áll, hogy magunk dönthetünk a problémákról, mi fogalmazhatjuk meg őket”. A játéktér nem más mint a megélt tér, amelyben a mozgásunk és létünk lejátszódik, és amely velünk együtt alakul, a probléma pedig nem más, mint a megélt térben velünk szembejövő tudattalanunk. A probléma megfogalmazása a saját magunk megismerése, amelynek első lépése a kérdések feltétele. Azt azonban addig nem lehet, amíg a probléma meg van határozva, ki van jelölve, bizonyos pontok által beskatulyázva, és készen vár rá a válasz az intézmények által. Emellett Deleuze-nek még egy fontos megfogalmazását idézném most, amikor az általa nagyra becsült, és érdekesnek tartott 1968-as francia forradalomról írt Guattarival: „Lehetőséget, különben megfulladok!” – követelték a franciák – „A lehetőség nem eleve adott valami, hanem az esemény teremti meg. Megteremtése élet-halál kérdése. Az esemény új létezésmodot teremt, új szubjektivitást hoz létre (új viszonyulásmódokat a testhez, időhöz, szexualitáshoz, környezethez, kultúrához, munkához...).” A franciák nem akarták megragadni a hatalmat, a beszédet akarták⁶¹, a probléma megalkotásának lehetőségét. A nomád életet akarták, a felszabadulást az intézmények által leszűkített, megszabott mozgástér alól. Ahhoz, hogy a testünk és tereink a miénk legyenek, hogy ne legyünk többé idegenek magunktól – és ezáltal a külvilágtól – , olyan szabad mozgástérrel kell kivívni magunknak, amiben készen állunk az eseményekre. Arra hogy

⁶⁰ Gilles Deleuze, *A bergsoni filozófia*, 19

⁶¹ Serge July: 1968 május. Mesék, legendák és a valóság, M. Lettre Intern. 8. 30. (36-43.) ford.: Mihancsik Zsófia, 1998

átalakítsanak minket, hogy új elrendeződések jöjjenek létre az érintkezéseken, kapcsolódásokon, találkozásokon keresztül.

Bibliográfia

- Darida Veronika, V mint vágy, *Tiszatáj* 70. évf. 9. sz. (2016)
- Deleuze, Gilles, *A bergsoni filozófia* (Budapest: Atlantisz, 2010, ford. John Éva)
- Deleuze, Gilles, *Difference and repetition*, (London: Bloomsbury, 2014, ford. Paul Patton)
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix, *Kafka - A kissebségi irodalomért*, (Budapest: Qadmon kiadó, 2019, ford. Gyimesi Timea)
- Deleuze, Gilles - Guattari, Félix, *Mi a filozófia?*, (Budapest: Atlantisz, 2013, ford. Farkas Henrik)
- Deleuze, Gilles, *Negotiations* (New York: Columbia University Press, 1997, ford. Martin Joughin)
- Deleuze, Gilles, *Proust* (Budapest: Atlantisz kiadó, 2002, ford. John Éva)
- Descartes, René, *Elmélkedések az első filozófiáról*, (Budapest: Atlantisz, 1994, ford. Boros Gábor)
- Fitzgerald, F. Scott: *Tender is the Night*, (New York: Scribner, 1934)
- Fitzgerald, F. Scott: *The Beautiful and Damned* (New York: Scribner, 1942)
- Fitzgerald, F. Scott: *The Great Gatsby* (New York: Scribner, 1925)
- Fuchs, Thomas, „Embodied knowledge – Embodied memory”, in *Analytic and Continental Philosophy. Methods and Perspectives. Proceedings of the 37th International Wittgenstein Symposium* (Berlin: De Gruyter, 2016)
- Fuchs, Thomas, „Testet birtokolni vagy megélt testként létezni” *Nagyerdei Almanach* 9. évf., 18, ford. Horváth Lajos, (2019)
- Fuchs, Thomas, „Testemlékezet és tudattalan” *Nagyerdei Almanach* 9. évf., 18, ford. Horváth Lajos, (2019)
- Fuchs, Thomas, „The phenomenology of body memory” in *Body Memory, Metaphor and Movement*, (Amsterdam: John Benjamins, 2012)
- Fuchs, Thomas „The Circularity of the Embodied Mind”, in *Front. Psychol.* 11., 170., (Lausanne, 2020)
- Heidegger, Martin „...*Költőien lakozik az ember...*” (Budapest – Szeged: T-Twins kiadó – Pompei, 1994, ford. Bacsó Béla, Hévízi Ottó, Kocziszky Éva, Pongrácz Tibor)
- Husserl, Edmund, *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy* (Heidelberg, Springer, 1990)
- July, Serge: 1968 május. Mesék, legendák és a valóság, *M. Lettre Intern.* 8. 30. (36-43.) ford.: Mihancsik Zsófia , (Budapest, 1998)
- Kant, Immanuel, „Transzcendentális esztétika” in *A tiszta ész kritikája*, (Budapest: Atlantisz, 2018, ford. Kis János, Papp Zoltán)
- Kim, Jaegwon, *Mind in a Physical World*. (Cambridge: MIT Press, 1998)
- Kleist, Heinrich von, „Der Brantweinsäufer und die Berliner Glocken”, 1984
- Leibniz, Gottfried Wilhelm: Válogatott filozófiai írások, (Budapest, Európa, 1986, ford. Endreffy Zoltán, Nyíri Tamás)
- Merleau-Ponty, Maurice, „Az egymásba fonódás – a kiazmus” in: *A látható és a láthatatlan*, (Budapest: L'Harmattan, 2007, ford.: Farkas Henrik és Szabó Zsigmond)
- Merleau-Ponty, Maurice, *Phénoménologie de la perception*, (Párizs: Gallimard, 1945)
- Moldvay Tamás. „E mint esemény” *Tiszatáj* 70. évf. 9. sz. (2016)
- Nagel, Thomas, *The psychophysical nexus*, (New York: Oxford University Press, 2002)
- Proust, Marcel, *Az eltűnt idő nyomában*, (Budapest: Európa, 1983, ford. Gyergyai Albert)

Platón, *Phaidón*, (Budapest: Atlantisz, 2020, ford. Bárány István)

Spindler, Frederika, „Event, Crack-up and Line of Flight – Deleuze Reading Fitzgerald”, in. *Rethinking Time*, szerk. Hans Ruin – Andrus Ers, (Huddinge, Södertorn, 2011)

Ullmann Tamás, „A testfenomenológia három aspektusa” in *A megtestesült elme a filozófia történetében*, szerk. Laki János, (Budapest: Akadémia, 2021)